

námořnictvo bude kontrolovat všechny lodě plující na Kubu. Lodím s nákladem válečného materiálu, raket a letadel v první řadě, a několik takových se blížilo k ostrovu, nebude povoleno pokračovat v cestě. Spojené státy současně vyhlásily pohotovost svých ozbrojených sil, včetně strategických, a na Floridě soustřeďovaly výsadkové jednotky a námořní pěchotu. Sovětský svaz byl navíc diplomatickými kanály pro jistotu ubezpečen, že Kennedy je naprosto odhodlán dosáhnout stažení sovětských raket z Kuby.

Sovětský svaz sice protestoval proti blokáde, hrozil, že se jeho lodě nepodrobí prohlídkám a blokádu prorazí, a dokonce uvedl do stavu plné bojové pohotovosti své ozbrojené síly i armády satelitních států, avšak 26. října Chruščov ustoupil. V dlouhém dopise Kennedymu navrhol kompromis: Sovětský svaz stáhne své rakety, jestliže Spojené státy odvolají blokádu a zaváží se, že nepodniknou na Kubu útok. Později téhož dne Bílý dům obdržel další, ostřejší sovětskou nótu, v níž Moskva požadovala výměnou za stažení raket z Kuby stažení amerických raket z Turecka. Chruščov tak patrně chtěl z krize zachránit co nejvíce. Kennedy však tuto druhou nótu ignoroval. Následujícího dne Sovětský svaz odvolal své lodě s nákladem zpět a zahájil demontáž již instalovaných raket. USA přislíbily, že nenapadnou Kubu, 20. listopadu ukončily její námořní blokádu a později stáhly své rakety z Turecka. Krize skončila a Spojené státy v ní dosáhly brilantního úspěchu.

Teprve později se ukázalo, že kubánská raketová krize byla významným předělem v mezinárodní politice a výrazně změnila klima v sovětsko-amerických vztazích. Obě mocnosti si plně a se vsí naléhavostí uvědomily, že se pohybovaly na samém okraji katastrofy, kdy stačil snad jediný výstřel, aby vypukla jaderná válka. Z tohoto šoku vyplynulo poznání, že se obě velmoci musejí vyvarovat opakování podobných krizí.

Nová atmosféra se promítla do uzavření dohody o omezení pokusů s jadernými zbraněmi 5. srpna 1963. Završila tak rozhovory, které sice probíhaly již od poloviny 50. let, avšak byly od roku 1960 přerušeny. Dohoda zakazovala signatářům, Spojeným státům, SSSR a Velké Británii, jaderné pokusy v kosmickém prostoru, ovzduší a pod vodou a omezovala sílu jediné přípustných podzemních pokusných výbuchů. Dohoda, k níž se později připojilo více než sto dalších států, podstatnou měrou odstranila nebezpečí, že Země bude zamořena radioaktivním spadem. Uvedenou smlouvu velmi ostře odsoudila ČLR, která napadla Sovětský svaz za to, že ustupuje imperialistickým státům a stejný postoj zaujala při hodnocení kubánské krize. K dohodě o omezení jaderných pokusů se nepřipojila ani Francie, která tehdy intenzivně budovala své vlastní, nezávislé „odstrašující jaderné síly“.

Přibližně ve stejnou dobu byla zřízena mezi Bílým domem a Kremlem tzv. horká linka, která v krizových situacích umožňovala okamžitý kontakt vůdců obou stran. Sovětský svaz po vyhodnocení zkušeností z kubánské krize,

kteřá odhalila jeho slabiny ve vojenské oblasti, zvláště velmi slabé válečné loďstvo, ale také nedostatky u strategických jaderných zbraní, však zahájil rozsáhlé zbrojení. Cílem bylo dosáhnout nukleární parity se Spojenými státy a vybudovat si nástroje k realizaci globální politiky. Realizace rozsáhlých zbrojních programů však byla záležitostí až Brežněvovy vlády.

Od chaosu ke stabilitě 1964-1970

Vnitropolitický vývoj

Ve srovnání s euforickým Chruščovem se nové sovětské vedení včetně nového *genseka** jeví jako pruderní, opatrné a bezbarvé. Tyto „bossy“, reprezentující sovětskou technokracii, nezajímaly primárně marxismus-leninismus, ani světová revoluce, nýbrž úsilí zvýšit výkonnost sovětského systému a eliminovat rizika, vyplývající z nejistoty chaotických reforem prováděných Chruščovem. Hlavním charakteristickým rysem nové Brežněvovy vlády bylo další posílení mocenského a ideologického monopolu komunistické strany. Přes dvacet následujících let se v SSSR nestalo nic, co by záměrně zpochybnilo či oslabilo „vedoucí roli“ KSSS. Sovětské předáči naopak posilovali nástroje sociální kontroly a udržovali v tajnosti rozhodovací procesy, které probíhaly v Moskvě. Ve skutečnosti však reálný vliv a autorita KSSS vzhledem k postupující stagnaci a rozkladu klesaly. Tento proces byl zvláště typický pro 70. léta. Snaha čelit rozkladu však narazila na odpor a inerci stranického aparátu, který měl jak zájem na nerušené stabilitě, tak dostatek síly, aby návrhy znamenající změnu v systému „zapadly“. V případě potřeby mohl být jejich předkladatel označen za revizionistu a eliminován.

Pohlédneme-li však zpět, pak není divu, že byrokracie po nepetržitým sledu represálií, chaosu a reformem usilovala o konsolidaci, jistotu a stabilitu. Mužem, který nejlépe vyhovoval uvedeným charakteristikám a který je také mohl zaručit, byl Leonid Iljič Brežněv, typický stranický byrokrat. Stal se teprve čtvrtým vládcem Sovětského svazu po brilantním Leninovi, tyran-ském Stalinovi a charismatickým, leč impulsivním Chruščovovi. Do funkce nastoupil ve věku 58 let. Inteliktuálně nijak nevynikal, ale to není v politice nutně nevýhoda. Postrádal i charisma svého předchůdce. Znal však detailně byrokratický systém, zákony jeho fungování a měl i dobrý politický instinkt. V mládí, než vystudoval a stal se inženýrem a pak stranickým funkcionářem, se prý chtěl dát na hereckou dráhu a na veřejnosti skutečně vystupoval pří-

* Pojem *gensek* je zkratkou ruského slova *generalnyj sekretar* (generální tajemník), které se používalo v zemích bloku a zdomácnělo i v západní literatuře.

stupně, dobrosrdečně a se značným šarmem. Literaturu a umění nemiloval a nerozuměl jim. K jeho vášním však patřil lov a na jeho lovecké dače proběhla řada neformálních rozhovorů se zahraničními hosty.

V sovětské hierarchii byl však zatím jen *primus inter pares*. Skutečné kolektivní vedení tvořili spolu s ním po odstranění Chruščova předseda vlády Alexej N. Kosygin a Nikolaj V. Podgornyj, který v prosinci 1965 převzal po Mikojanovi funkci předsedy prezidia Nejvyššího sovětu, tj. formální hlavy státu. Velmi vlivné postavení měl Michail Suslov, tajemník ÚV KSSS od roku 1947, odpovědný za ideologii, propagandu a vztahy s cizími komunistickými stranami. Právě on přednesl v červnu 1957 projev odsuzující „protistranickou skupinu“, v říjnu téhož roku odsoudil Žukova a v říjnu 1964 posléze i Chruščova.

L. Brežněv v 50. letech

V zahraničně politických otázkách byl Brežněv zprvu nováčkem. Tuto oblast prozatím ponechával vládě, resp. Kosyginovi a ministru zahraničních věcí Andreji A. Gromykovovi. Jistá dělba práce existovala také v ekonomické oblasti. Kosygin se soustřeďoval na obecné záležitosti jejího řízení a klíčovou oblast průmyslu, zatímco Brežněv si ponechával obecný dohled nad zemědělstvím. Věřil, že jeho silnou stránkou je personální politika. Chruščovovy zkušenosti ukázaly sílu aparátů a jejich nejistou loajalitu. Brežněv proto nikdy neriskoval a neprosazoval nepopulární opatření. Neodpovíдалo to ani jeho povaze, nedostatku imaginace, a především jeho znalostem systému. V politbyru se nikdy nepokusil prosadit usnesení, proti němuž byla silná opozice. Stejně tak věděl, že usnesení nemůže být úspěšně realizováno, jestliže by ho byrokratický aparát neakceptoval. Obdobný postoj

zaujal vůči armádě a mocnému vojensko-průmyslovému komplexu. Role armády vzrostla zvláště při formulování bezpečnostní a zahraničně politické agendy. Brežněv také vyhověl požadavkům armádních špiček na dodávky vojenského materiálu a nepokoušel se brzdit obrovské zbrojení. Rozhodně se vyvaroval konfrontací dřívější doby.

Značnou pozornost však nová vláda věnovala civilní kontrole nad armádou, resp. její protiváze v podobě ministerstva vnitra a KGB, které měly k dispozici silné a výtečně vyzbrojené a vycvičené jednotky. Také pohraniční jednotky podléhaly KGB. Svým způsobem bylo charakteristické, že velké sklady vojenské výzbroje a všechny jaderné instalace a zařízení střežila vojska ministerstva vnitra, nikoliv armádní jednotky. Role KGB a dalších bezpečnostní složek rostla také díky silici kontrole nad obyvatelstvem

Předseda rady ministrů SSSR (premiér) A. Kosygin přednáší projev k delegátům Valného shromáždění OSN

a v souvislosti s potlačováním disidentského a nacionálního hnutí. Za celé Brežněvovy éry, tj. v letech 1964–1982, nebyly realizovány žádné podstatnější administrativní reformy, Kosyginův pokus z roku 1965 o zavedení jisté ekonomické reformy skončil fakticky koncem 60. let.

Jak jsme již konstatovali, v prvních letech svého působení byl Brežněv členem kolektivního vedení a musel se řídit názory ostatních. Mezi léty 1964–1968 stál ve skutečnosti ve stínu Kosygina, který řídil ekonomiku i zahraniční politiku. Soustřeďoval se na budování vlastních mocenských pozic. Klasickou technikou si Brežněv vytvářel vlastní kliku věrných spolupracovníků a klientů z těch, které již dříve poznal na Ukrajině, v Moldávii či Kazachstánu. Podgorného pozice byla oslabena jeho odchodem ze sekretariátu ÚV KSSS a přechodem do formálně nejvyšší funkce ve státě. Do Kosyginovo-

vy vlády byl dosazen konzervativní Nikolaj A. Tichonov. V samotném aparátě ÚV KSSS byli Brežněvovi klienti jmenováni do vedení všech důležitých oddělení i do sekretariátu. Vytvořila se zde tzv. dněpropetrovská mafie, neboť Brežněv „povyšoval“ zvláště ty funkcionáře, které důvěrně znal ještě z dob svého působení v hutnickém kombinátu v Dněprodzeržinsku a ve stranických orgánech v dněpropetrovské oblasti na Ukrajině. Současně si ale kultivoval vztahy s předáky jiných klik. Tímto způsobem se vytvořila situace, kdy vládnoucí elita reprezentovala zájmy nejen široké palety institucí a byrokratických klik, ale také regionů SSSR. V nové delikátní situaci ovšem musely být uspokojovány zájmy všech důležitých aktérů, což byla finančně a ekonomicky velmi nákladná záležitost. Partikulární zájmy vedly, výrazně zvláště od 70. let, i k jistému rozdělení země na „pašaliky“, vyčleněné pro tu kterou skupinu.

A. Gromyko, ministr zahraničí v letech 1957-1985

Svůj vliv si Brežněv posílil jmenováním Jurije V. Andropova do čela mocného KGB a v témže roce dosazením svého válečného spolubojovníka, maršála Andreje A. Grečka, do funkce ministra obrany SSSR. Do popředí v zahraničněpolitické sféře se Brežněv dostal až v souvislosti s Pražským jarem v roce 1968 a invazí Varšavské smlouvy do Československa. Nová role se mu očividně zalíbila, a proto ji převzal do své kompetence a prosadil vlastní představu zahraničněpolitické linie SSSR. Kosyginova oslabily patrně také jeho obavy z důsledků intervence, i když současná ruská historiografie tuto skutečnost spíše popírá. Ve stejném směru působily personální přesuny, jejichž význam se projevil až na počátku 70. let.

V době Chruščovova pádu se komunistická strana, vládní administrativa a prakticky všechny důležité organizace rozdělily na průmyslové a zemědělské křídlo. Rozštěpení bylo odstraněno a nové vedení, aby zabránilo kon-

centraci příliš velkých pravomocí v ruce jedné osoby, oddělilo funkce prvního tajemníka a předsedy rady ministrů, tj. předsedy vlády. Na nižších úrovních byl urychlen proces opětovné centralizace, což znamenalo obnovu řady ministerstev a státních výborů. Zrušeny byly sovnařchozy a Kosygin prosadil na plénu ÚV KSSS v září 1965 ekonomickou reformu, která měla zmírnit byrokratické zasahování do řízení ekonomiky, resp. podniků, a posílit význam ekonomických kritérií, např. zisku aj. V souvislosti s tím byla k 1. červenci 1967 provedena reforma velkoobchodních cen.

Naproti tomu již v roce 1965 došlo ke zrušení společného kontrolního orgánu pro KSSS a pro státní administrativu (Výboru pro státní kontrolu), který vytvořil v roce 1962 Chruščov a který se mohl stát silnou mocenskou základnou. Brežněv se tímto způsobem zbavil „mnohoobročnicka“ Alexandra N. Šelepina, který stál v čele uvedeného kontrolního orgánu, ale současně byl také členem prezidia a tajemníkem ÚV KSSS a z titulu kontrolní funkce i náměstkem předsedy vlády. Šelepin se později stal předsedou sovětských odborů. Jeho pád následovali jeho stoupenci na nižších úrovních aparátu. Místo původního kontrolního výboru byly zřízeny výbory lidové kontroly, jejichž pravomoci se omezovaly pouze na státní sféru. KSSS měla vlastní kontrolní systém.

Množství změn následovalo po 23. sjezdu KSSS na jaře 1966. Brežněv vyšel vstříc požadavkům byrokracie a sjezd zrušil kvóty určující, o kolik se při každých volbách musí obměňovat jednotlivé stranické orgány. Byl to výrazný krok ke stabilizaci stranické byrokracie, který měl ovšem vedlejší účinky v silící tendenci ke stagnaci, byrokratizaci a nehybnosti. Sjezd současně zrušil byro pro řízení RSFSR, které bylo ustaveno na 20. sjezdu. Šlo o zbytečný paralelní orgán, který však díky rozhodujícímu významu RSFSR v rámci Sovětského svazu posiloval mocenské pozice členů byra, např. Andreje Pavloviče Kirilenka či Gennadije Ivanoviče Voronova. Sjezd zrušil prezidium a obnovil tradiční politické byro.

Silící vliv Brežněva se projevil mj. ve změně názvu jeho funkce: z prvního tajemníka se stal generálním tajemníkem ÚV KSSS. Poměrně rychle a výrazně se měnilo celkové politické a kulturní klima v Sovětském svazu. Již před 23. sjezdem kolovaly fámy, že sjezd rehabilituje Stalina. To se sice nestalo, avšak ustala jakákoliv kritika Stalina a nepohodlní spisovatelé či umělci začali být opět uvěznováni.

První skutečná zatěžkávací zkouška vyvstala před novým vedením v sovětském nejvlastnějším dominiu, v jeho bloku. Sovětskou moc nad jeho satelity a sovětský model socialismu zpochybnilo Pražské jaro a českoslovenští reformátoři. Cestu k Pražskému jaru dokonce svým způsobem otevřel sám Brežněv, který dal za své návštěvy Prahy souhlas k sesazení prvního tajemníka KSČ Antonína Novotného a jeho vystřídnání Alexandrem Dubčekem. Brežněv měl ale stěží jinou alternativu, protože Novotného pozice by-

la již neudržitelná. Vývoj v Československu a již jen pouhá snaha demokratizovat socialismus a dospět k „socialismu s lidskou tváří“ zpochybňoval socialismus sovětského vzoru v teorii a praxi. Navíc i zde začaly silit hlasy požadující demokratický pluralismus. Vliv československého příkladu byl nebezpečný pro režimy ostatních států bloku a potenciálně i pro vlastní Sovětský svaz.

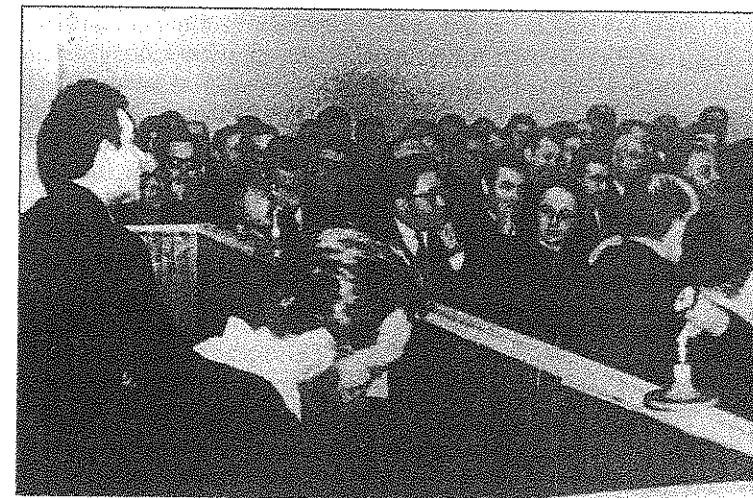
Brežněv před akcí váhal několik měsíců. Pak se pod tlakem domácích i vnějších „jestřábů“ rozhodl v Československu postupovat ostře a vojensky intervenovat. Normalizace v Československu za vedení Gustáva Husáka byla doprovázena nastolením tzv. Brežněvovy doktríny, která podtrhávala starou praxi omezené suverenity států sovětského bloku. Doktrína se stala na 24. sjezdu KSSS v roce 1971 součástí oficiální sovětské zahraniční politiky a byla aplikována v širším měřítku nejen ve střední a východní Evropě. Intervence v Československu však vyvolala problémy ve vztazích Sovětského svazu vůči Rumunsku a Jugoslávii a dočasně zhoršila jeho zahraničněpolitické postavení. Následující období proto věnoval Brežněv „upevňování jednoty a semknutosti“ zemí bloku. Ze sovětské strany to byla reakce na předcházející rozvolnění bloku a na ideologické a ekonomické experimenty, jednak příprava na politiku *détente* vůči Západu. V Sovětském svazu se jak ve vnitropolitické sféře, tak ve vztazích se zeměmi jeho bloku prosadila ideologická protireformace a silný konzervativismus, zdůrazňující stabilitu, která se změnila ve faktickou nehybnost. Reformy byly politickým a ideologickým tlakem zastaveny a samotné slovo reforma se posléze stalo takřka nepřijatelným.

Pozornost vlády si vynucovalo také disidentské hnutí, které se v Sovětském svazu začalo rozvíjet od přelomu 50. a 60. let. (Za disidentské hnutí se považuje takové, které usiluje o zlepšení podmínek v rámci stávajícího systému, zatímco opoziční hnutí usiluje o jeho změnu.) Disidentské hnutí v Sovětském svazu zahrnovalo, zvláště později, v 70. letech, velmi širokou a pestrou škálu proudů i jednotlivců, od levičáckých komunistů po ruské nacionalisty, od nacionalistů, pocházejících z neruských národů a národností, až po příslušníky náboženských obcí a církví. Nejednalo se tedy o jednotnější společenství či politické hnutí. Cíle jednotlivců a různorodých skupin byly naopak často protichůdné a občas mezi nimi docházelo ke střetům. Vedle skupin, které kritizovaly režim z náboženských a národnostních důvodů, se disidentům jednalo především o to, aby stát dodržoval dohody o lidských právech, a dále o vybojování základních demokratických svobod.

Počátky disentu v Sovětském svazu spadají do konce 50. let, kdy se od roku 1958 v Moskvě u pomníku Majakovského začali scházet nekonformně myslící lidé, konaly se zde diskuse a recitace básní. KGB v roce 1961 shromáždění rozbil a neaktivnější účastníci, mj. Vladimir Bukovskij, Eduard

Kuzněcov a Vladimir Osipov, byli za „protisovětskou propagandu a agitaci“ odsouzeni k několikaletým trestům věznění. V letech 1960 a 1961 se objevila také první čísla neoficiálních a nepovolených časopisů *Sintaxis*, který redigoval Alexandr Ginzburg a *Fénix*, jehož redaktorem byl Jurij Galanskov. Novým jevem se stalo také publikování cenzurou nepovolených literárních děl na Západě. První byl příklad B. Pasternaka, později následovali mj. J. Jevtušenko, A. Solženicyn a další autoři.

Režim proti spisovatelům reagoval zprvu většinou zvýšenými propagandistickými útoky a administrativními postihy. V únoru 1966 se však konal proces s ruskými spisovateli Jurijem Danielem a Andrejem Sinjavským, kteří vydali své práce na Západě. Od Stalinovy smrti se jednalo první ve-

Andrej Sinjavskij u soudu

řejný politický proces, v němž byli obvinění odsouzeni k pěti a sedmiletému věznění. Disidentské kruhy reagovaly na proces kampaní, jejíž nejúčinnějším nástrojem se patrně stala „Bílá kniha“ A. Ginzburga, v níž zdokumentoval bezprávní procesy. Uvěznění spisovatelů bylo disidentskými a intelektuálními kruhy chápáno jako návrat ke stalinským metodám, a zpětně je tak aktivizovalo. Brežněvovské vedení reagovalo dalším zostřením represálií. V letech 1967 a 1968 proběhla v Sovětském svazu vlna politických procesů, z nichž nejznámější byl tzv. proces čtyř s Alexejem Dobrovolským, A. Ginzburgem, J. Galanskovem a Věrou Laškovovou v lednu 1968. Za vydávání samizdatů a „protisovětskou činnost“ se jejich rozsudky pohybovaly od 1 roku (Laškovová) po 7 roků uvěznění v případě Galansko-

va. Proces vyvolal u veřejnosti poměrně značný ohlas a zahrnoval i manifestaci na Puškinově náměstí v Moskvě 22. ledna 1968, kterou zorganizoval Vladimir Bukovskij.

Nemalou senzaci doma i v zahraničí vyvolala v roce 1969 kniha Andreje Amalrika *Přežije Sovětský svaz rok 1984?*, která předpovídala zánik systému v důsledku konfliktu s Čínou v polovině 80. let. Amalrik se na dlouho stal „biblí“ řady sovětologů a ovlivnil řadu prací o sovětském komunismu.

Kromě vlastního disidentského hnutí existovaly v SSSR nepočtené ilegální organizace, hlásající většinou radikální antikomunismus. Největší u nich byl „Všeruský křesťansko-sociální svaz osvobození lidu“, založený v roce 1964 a sdružující několik desítek osob. KGB ho rozbil až v roce 1967 a jeho vůdce, Igor Ogurcov, byl odsouzen na 15 roků do vězení.

Velký otřes, ale také aktivizaci sovětského disentu a intelektuálů vyvolala sovětská intervence do Československa v srpnu 1968. Nejvýraznějším projevem odporu proti intervenci se stal protest skupiny sedmi lidí (Konstantin Babickij, Larisa Bogorazová, Vadim Delone, Vladimir Dremjuga, Pavel Litvinov, Viktor Fajnberg a Natalija Gorbaněvskaja) na Rudém náměstí v Moskvě 25. srpna 1968. Během několika minut byli demonstranti pozatýkáni a již v říjnu téhož roku odsouzeni k několika rokům věznění nebo vyhnanství. Disidentské hnutí se pak stále více orientovalo na obranu lidských práv a jeho aktivity výrazně navazovaly na politiku *détente*. Již v lednu 1969 založil Pjotr Jakir „Iniciativní skupinu na obranu lidských práv v SSSR“, kterou tvořilo 15 členů pocházejících ze všech částí země. Jakir ještě před uvězněním stačil odeslat Komisi pro lidská práva při OSN výzvu upozorňující na perzekuce z Sovětském svazu.

Sociálně ekonomický vývoj

Na předchozí chaotické reformy ekonomiky reagoval Brežněvův režim plnou obnovou centrálního plánování a administrativy včetně ústředních ministerstev. V září 1965 byly vyhlášeny tzv. Kosyginovy reformy, jejichž podstatu patrně nejlépe vystihoval oficiální název *Nový systém plánování a ekonomické stimulace*. Šlo tedy o pokus sloučit ústřední plánování s jistými impulsi ekonomické povahy. Vzhledem k tomu, že se reformy prováděly v rámci plánované ekonomiky, aniž by se změnily její hlavní parametry, byly nutně jen polovičaté a jejich výsledky smíšené. Hlavní záměr reformy spočíval v omezení množství ukazatelů ukládaných podnikům a od nich vyžadovaných a v posunu zbylých ukazatelů od kvantitativního zaměření k ekonomickému, k zisku či zboží, které se skutečně prodalo. Podniky měly dostat větší volnost v personální práci a odměňování ředitelů i dělníků bylo vázáno na výkony továrny. Výrobní jednotky dostaly také větší volnost navazovat

kooperaci s jinými. Byly rovněž zvýšeny velkoobchodní ceny, což mělo stimulovat výrobu a zlepšit finanční situaci podniků. Povzbuzovalo se vytváření komplexnějších sdružení (kombinátů). Plánování mělo být zdokonaleno zaváděním vědeckých metod a výpočetní techniky.

Kosygin a jeho reformátoři se tak fakticky pokusili zmodernizovat systém, který existoval před Chruščovem a jeho zásahy. Na úkor pravomocí republik byla posílena ústřední role ministerstev, stejně jako pravomoci Gosplanu, který měl až 40 (!) oddělení pro jednotlivá odvětví národního hospodářství. Jeho konkrétní řízení bylo proto roztříštěno do velmi komplikovaného systému mezi množstvím ministerstev a jiných orgánů. Mezi jejich činnostmi na všech úrovních však často chyběla vzájemná propojenost, kterou plánování již nebylo schopné zajistit. Počet ekonomických ministerstev vzrostl mezi lety 1966 až 1975 ze 16 na 27 a vedle toho existovalo 20–30 tzv. hlavních správ, které řídily úzce oborově zaměřenou výrobu. Tím vše nekončilo, neboť řada podniků mohla spadat pod různé správy a podle jejich geografického umístění je ovlivňovaly orgány na nižších úrovních.

V krátkodobém horizontu však reformy přinesly jisté zlepšení. Změněno bylo i odměňování jako jeden z hlavních nástrojů reformy. Jediným kritériem se nyní stalo plnění plánu a podniky měly stanovenu absolutní výši finančních prostředků a jejich členění včetně mzdových prostředků, takže jim zůstával jen velmi malý prostor na podporu vlastní iniciativy. V roce 1973 byly hlavní správy přeměněny v průmyslové asociace a kombináty, které měly komplexně zajišťovat výrobu od počátku až po finální výrobky a teoreticky tak zlepšit její řízení a zvýšit produkci.

Podle oficiálních údajů skončil 8. pětiletý plán let 1966–1970 dobrými výsledky. Národní důchod vzrostl o 41 % a průmyslová produkce o plných 50 %. Při bližším pohledu se však ukazuje, že jedním z podstatných faktorů velkého přírůstku průmyslové výroby byl rychlý růst zbrojní výroby, jejíž produkce se zahrnovala do celkových výkonů průmyslu. V zemědělství byl zaznamenán přírůstek jen o 21 %, ale ve srovnání s předchozími pěti lety, kdy bylo dosaženo přírůstku jen ve výši 12 %, to bylo možné považovat za úspěch. Úspěchu však bylo dosaženo za cenu téměř dvojnásobných investic do zemědělství: v letech 1961–1965 celkem 48,6 miliardy rublů, zatímco v letech 1966–1970 pak již 82,2 miliardy. Nestabilitu zemědělství znovu prokázaly zvláště nízké sklizně v letech 1965 a 1967.

Ekonomiku země i její sociální vývoj velmi silně zatěžovalo intenzivní a všestranné zbrojení dodávající v rámci vševojskové doktríny další výzbroj všem druhům vojsk. Vojskové výdaje dosahovaly podle amerických odhadů v letech 1966–1970 plných 12,6 % HDP Sovětského svazu a měly v přepočtu na ceny z roku 1970 vzrůst z 29,2 miliard rublů v roce 1966 na plných 46 miliard v roce 1970. Do druhé poloviny 60. let také spadalo intenzivní budování vojenských infrastruktur a posilování vojsk podél sovětsko-čínské

hranice, neboť vztahy obou zemí byly na hranici války. Pozdější ministr zahraničních věcí SSSR Eduard Ševardnadze v roce 1990 odhadoval náklady na stavbu těchto vojenských zařízení celkově na 200 miliard rublů. Neznáme časové rozložení uvedených nákladů, značná část jich však musela být vynaložena právě v druhé polovině 60. let.

Jedním z hlavních cílů Brežněvova konzervativismu, který se plně projevil v 70. letech, bylo zajistit zvyšující se životní úroveň „výměnou“ za politickou stabilitu a sociální klid. Stejná politika v případě Maďarska vešla ve známost jako „gulášový socialismus“ a byla praktikována ve většině států sovětského bloku. Brežněvův přístup k materiálním a sociálním potřebám obyvatelstva se v některých aspektech výrazně lišil od Chruščovova. Ačkoliv v podstatě sledoval obecný trend prosazený Chruščovem, bylo možné pozorovat i jisté oživení stalinských praktik. Zřetelně se to projevilo v postoji k problematice privilegií a sociální rovnosti a nerovnosti. Brežněv opět obnovil velký důraz na odměňování vládnoucí elity, a to podle postavení každého jejího člena v mocenské hierarchii. Chruščovovy snahy nastolit platové rovnostářství např. ve školství byly zavrženy. Výrazně naopak vzrostl rozsah privilegií nomenklatury, ať již v možnosti získat kvalitní byt, v přístupu do speciálních obchodů se západním zbožím, ale také např. v možnosti využívat speciální rekreační zařízení nebo za výhodných podmínek cestovat, a to i na Západ.

Celkové uvolnění politické kontroly nad byrokratickou vrstvou jí sice umožnilo vést pohodlný život, ale mělo za důsledek rychlý růst nepotismu, korupce, klikaření. Mladí lidé měli do takovýchto relativně stabilních systémů jen omezený přístup, což podvazovalo možnost jejich seberealizace. Pokud chtěli udělat kariéru, pak jen v rámci systému a některé z klik. Současně se však zlepšila také životní úroveň nepriviligovaných vrstev obyvatelstva, neboť stát podstatnou měrou dotoval klíčové položky ovlivňující životní úroveň: ceny bydlení, energií, potravin, dopravy. Mzdy, zvláště v následujících letech, poměrně rychle rostly.

V roce 1967 byla oficiální hranice nejnižšího měsíčního příjmu stanovena na 50 rublů na osobu. Pod touto úrovní se tehdy nacházela asi třetina obyvatelstva, ale v roce 1965 pod ní žily plně 3/4 kolchozníků. Do roku 1968 se sice situace podstatně změnila, avšak polovina kolchozníků měla stále příjmy pod úrovní životního minima. Nízká životní úroveň nebyla omezena pouze na venkov. Polovinu těch, kteří žili pod hranicí chudoby, tvořili státní zaměstnanci a jejich rodiny. Celkové příjmy státních zaměstnanců však rostly v letech 1960–1970 ročně průměrně o 5,4 %, v případě kolchozníků to bylo poněkud více, o 7,2 %, zde se však vycházelo z nízké základny příjmů. V roce 1970 dosáhly všechny příjmy kolchozníků v průměru 63,5 rublu měsíčně. Mezi jednotlivými republikami však přetrvávaly velké rozdíly. V pobaltských republikách byly zhruba dvakrát větší než činil celosvazový průměr.

Ve Střední Asii, Ázerbájdžánu a Arménii se pohybovaly jen okolo 50 rublů na osobu. V roce 1970 ovšem příjem rolníka za práci v kolchozu činil jen 47 % jeho celkových příjmů. Příjmy ze záhumenků jim v celosvazovém průměru dávaly plných 34,5 % jejich příjmů, zbytek tvořily různé státní dávky. Oficiální politika nepřímou podporovala soukromé záhumenky a zahrádky. Formálně sice zdůrazňovala hlavně starost o zdraví lidí a jejich odpočinek, avšak jejich ekonomický význam byl stále velký, takže lidé se státním souhlasem pracovali i po zaměstnání – ale na svém. V roce 1978 mělo soukromé pozemky 42,8 miliónů rodin a tyto 3 % orné půdy produkovaly čtvrtinu celkové zemědělské produkce SSSR.

V roce 1967 byl zaveden pětidenní pracovní týden a délka základní dovolené se prodloužila z 12 na 15 pracovních dnů. Významnější bylo zvýšení minimální mzdy na 60 rublů měsíčně, což poněkud zmírnilo rozdíly jak mezi jednotlivými hospodářskými odvětvími, tak v rámci průmyslu. V části průmyslových oborů mohl činit rozdíl mezi nejlépe placeným dělníkem a základní mzdou jen asi 20 %, což ale současně snižovalo iniciativu dělníků. V některých oborech, např. stavebnictví, vzrostly mzdy v roce 1969 o 25 %. Z oficiálních údajů, které máme k dispozici, je zřejmá velice malá dynamika změn v rozmístění pracovní síly, kterou ovlivňoval především zcela statický charakter sovětského národního hospodářství.

Co se týče zaměstnanosti, jen velice pomalu klesal podíl tzv. sféry materiální výroby, čili všech výrobních podniků mimo zemědělství a služby (z 84,8 % v roce 1960, na 79,6 % v roce 1970 a ještě plných 75,9 % v roce 1985). Největšími změnami prošla zaměstnanost v zemědělství, kde došlo poklesu z 38,8 % v roce 1960 na 25,4 % v roce 1970. Podíl tzv. nevýrobní sféry však stoupl v uvedeném desetiletí z 15,2 % na pouhých 20,4 %.

Zahraniční politika

Staronová garnitura, která vystřídala Chruščova, neměla zprvu zahraničně-politické zkušenosti a mezinárodní vztahy nebyly ani její pravou doménou. Vinu za některé problémy přisuzovali sovětské předáci Chruščovovi a stav tehdejšího zahraničně-politického postavení SSSR nebyl skutečně příliš radostný. Sovětsko-čínský konflikt se stále více zostřoval, vztahy se Západem, a především se Spojenými státy byly chladné. Sovětský blok se diverzifikoval, vztahy mezi jednotlivými státy navzájem a ve vztahu k Moskvě se uvolňovaly. Některé z nich si dokonce vydobily značnou míru samostatnosti.

Rostoucí polycentrismus sovětského bloku posilovala sovětsko-čínská roztržka, která poskytla jednotlivým satelitním státům větší manévrovací prostor. Jednalo se především o Rumunsko, jež si upevňovalo unikátní pozici.

ci sovětského spojence a současně přítele Číny a navíc si udržovalo dobré vztahy se Západem. Rumunskou autonomii potvrzovala i jeho ústava z roku 1965, která obsahovala ustanovení, že Rumunsko může vstoupit do války pouze za základě vlastního rozhodnutí. Rumunský diktátor Nicolae Ceaușescu odsoudil v květnu následujícího roku existenci nepřátelských vojenských bloků a ve Varšavské smlouvě požadoval změny, které by oslabily sovětskou hegemonii a daly by více pravomocí jednotlivým státům. Rumunská nezávislost byla opět potvrzena v roce 1967. Po izraelsko-arabské tzv. šestidenní válce Sovětský svaz a státy jeho satelity totiž přerušily diplomatické vztahy s Izraelem. Rumunsko tak neučinilo a o rok později dokonce odsoudilo sovětskou agresi do Československa. Sovětský svaz byl nucen tolerovat rumunskou nezávislost, nejen proto, že neměl příliš mnoho nástrojů, kterými by si mohl vynutit změnu rumunské politiky, ale zejména proto, že Ceaușescu nepřestoupil většinou jisté limity. Rumunsko sice zastávalo relativně samostatné postoje především v zahraniční politice, ale např. se nikdy nepokusilo opustit Varšavskou smlouvu. Ceaușescu navíc obratně využíval svých dobrých vztahů s Čínou a později také se Spojenými státy a Západem obecně jako protiváhy k Sovětskému svazu. V domácí politice naopak sledoval tak striktní kurs, že v tomto ohledu Moskva nemusela mít obavy.

Vztahy SSSR s USA byly zatěžovány především válkou ve Vietnamu a eskalací konfliktu Spojenými státy, přičemž se Moskva současně pokoušela využít rozdílů v pohledu na válku mezi USA a jejich západoevropskými spojenci k oslabení vztahů mezi nimi. Na její popud polský ministr zahraničních věcí Adam Rapacki navrhl uspořádání konference o evropské bezpečnosti. Tehdy návrh zapadl, ale možnost změn v budoucnosti naznačoval také vývoj ve SRN. Počátkem roku 1965 totiž předák opoziční Sociálně demokratické strany (SPD) Willy Brandt zformuloval obrysy své nové *Ostpolitik*. Na rozdíl od dosavadní oficiální politiky Bonnu se vyslovil pro navázání ekonomických a kulturních vztahů s NDR a normalizaci vztahů se Sovětským svazem a státy sovětského bloku. Obě události vytvořily základní předpoklady pro obrát v mezinárodních vztazích a nástup nové politiky *détente*, která se prosadila o několik roků později.

Čínské ambice

Sovětskou politiku a její vztahy snad se všemi státy silně ovlivňoval sovětsko-čínský konflikt. Nové sovětské vedení v domněnku, že roztržka byla do velké míry osobní záležitostí Chruščova, zastavilo zprvu ostrou útočnou kampaň proti ČLR a Kosygin za cesty do Vietnamské demokratické republiky (VDR) jednal bez úspěchu v Pekingu. Vietnamská válka pak dodala sovětsko-čínskému konfliktu další dimenzi a možnosti k vzájemným útokům.

Čína obviňovala Moskvu, že poskytuje Vietnamu jen nedostatečnou pomoc, Moskva naopak s oblibou dávala do kontrastu silácká protiamerická prohlášení Pekingu s jeho konkrétními činy atd. Obě země se zásadně rozcházeły v pohledu na válku, na strategické otázky a možnosti řešení. Soupeřily o vliv ve Vietnamu a využívaly války jako dalšího z nástrojů soupeření ve Třetím světě.

V roce 1964 provedla ČLR svůj první jaderný pokus a začala vyvíjet balistické rakety. V každém případě disponovala sice špatně vyzbrojenou, ale obrovskou konvenční armádou. To a skutečnost, že již požadovala revizi sovětsko-čínských hranic, dalo konfliktu další rozměr. Sovětskému svazu vyvstalo nové, velmi silné a nevypočitatelné nebezpečí. Hrozba byla skuteku naléhavá, neboť Peking nyní zdůrazňoval, že jeho hlavním nepřítelem již nejsou Spojené státy, nýbrž Sovětský svaz. Čínští komunisté v roce 1966 ostře odmítli pozvání na 23. sjezd KSSS s tím, že „Rusko a Sovětský svaz bývaly centrem mezinárodního dělnického a komunistického hnutí. Nyní se ale KSSS stala centrem moderního revizionismu.“ Toto prohlášení patřilo ještě k velmi mírným.

V témže roce v Číně vypukla tzv. Velká proletářská a kulturní revoluce, která přivedla sovětsko-čínské vztahy na bod mrazu. Sovětský svaz líčil ČLR jako ultranacionalistický stát, zmitaný v chaosu kulturní revoluce a ovládaný fanatickými Rudými gardami. Maoismu se dostalo označení jako projevu velmocenské dobrodružné politiky, vycházející z maloburžoazní nacionalistické ideologie.

Kritický stav vztahů s ČLR přiměl Moskvu k tomu, aby podél velmi dlouhé hranice s Čínou, od Střední Asie po Dálný východ, začala budovat vojenské základny, soustřeďovala sem vojsko a vojenskou techniku a budovala příslušnou, velmi nákladnou infrastrukturu. Navíc v této době byly sovětské jednotky dislokovány i na území satelitní Mongolské lidové republiky. Počet divizí, rozmístěných podél hranic s ČLR, vzrostl ze 13–14 v roce 1969 na 43 v roce 1979. Jednalo se o plně vybavené a rozvinuté divize a kromě nich zde byly ještě silné jednotky pohraniční stráže. Pozemní vojska podporovaly čtyři letecké armády s více než tisícem bojových letadel.

Napětí na 7500 km dlouhé vzájemné hranici, která byla již dříve dějištěm množství drobnějších incidentů, vyvrcholilo v letech 1968–1969 poměrně rozsáhlými střety. Nejtěžší z nich proběhl v březnu 1969 na řece Ussuri, především na ostrově Damanskij, a v srpnu na hranici s Kazachstánem. Zahynulo při nich několik desítek sovětských a blíže neurčených, avšak vyšší počet čínských vojáků. Moskva se pokoušela čelit „čínské hrozbě“ posilováním vojsk a výzvami k zahájení rozhovorů o vytyčení vzájemných hranic. Daleko pravděpodobnější se však zdála válka obou gigantických států. Zahraniční odborníci a nepochybně i příslušné vojenské kruhy obou mocností zcela vážně analyzovali jednotlivé varianty války. Uvažovalo se především o bles-

kovém sovětském útoku do hloubky čínského území, jehož cílem by bylo zničení čínských jaderných zařízení.

Na přelomu 60. a 70. let v souvislosti s ukončením čínské kulturní revoluce sice mimořádné napětí podél sovětsko-čínských hranic postupně poněkud opadlo, vzájemné vztahy obou států však zůstávaly mrazivé.

Pražské jaro

Novou etapu ve vztazích k satelitním státům zahájil Sovětský svaz po potlačení reformního hnutí v Československu v roce 1968, jímž Moskva zastavila proces postupné dezintegrace bloku. První fáze vnitropolitických a ekonomických reforem v ČSSR zpočátku sovětské vedení neznepokojovala, mj. i díky Dubčekovu slibu, že je bude držet pod kontrolou. Když se však tempo reforem a neortodoxního vývoje zrychlovalo, přičemž zvláště výrazný byl příklon k demokratizaci, došlo sovětské vedení k závěru, že se situace Dubčekovi a KSČ vymyká z rukou a že v Československu je „ohrožen socialismus“.

Moskva vyslovovala své znepokojení již v počátečních stadiích Pražského jara, neboť jí prý znepokojovala aktivita kritiků, kteří, dle jejího mínění, „kromě zdůrazňování správných demokratických metod požadují změnu principů“ a „otevřeně či skrytě sledují antisocialistické a antisovětské cíle“. Pro brežněvovské vedení byly přijatelné jen kosmetické změny, provedené navíc kabinetním způsobem, které by vedly k odchodu některých zkompromitovaných politiků z předsednictva ÚV KSČ. Rozhodně se však stavělo proti tomu, aby takové změny probíhaly pod tlakem veřejnosti a dokonce ohrožovaly mocenský monopol komunistické strany.

O vývoji událostí v Československu informovali politbyro a sekretariát ÚV KSSS, především tajemník ústředního výboru Konstantin F. Katušev a Konstantin V. Rusakov, vedoucí oddělení ústředního výboru pro vztahy s vládnoucími komunistickými stranami. Rusakov měl za sebou stalinskou školu a důvěrně znal názory členů politbyra. Jednoznačně zastával názor, že Dubček a další protagonisté Pražského jara usilují o kontrarevoluční převrat, „návrat ke kapitalismu“ a o opuštění Varšavské smlouvy. Zdá se, že Katušev zastával poněkud méně ortodoxní názory, ale v politickém byru měl slabé pozice. Oddělení ÚV KSSS pro vztahy se západními komunistickými stranami sice informovalo politbyro o jejich odmítavých postojích k sovětskému nátlaku na Československo, ale na tuto informaci nebyl brán ohled.

První varování, že sovětské, polské a východoněmecké vedení berou vývoj v Československu vážně, přišlo na schůzce východoevropských komunistických stran v Drážďanech 23. března 1968 (KS Rumunska se neúčastnila). Dubček byl vystaven nátlaku a požadavkům, aby vysvětlil, kam vlastně

hodlá „dovést svoji zem“. Přítomnost velkého počtu sovětských důstojníků mu pak vysvětlili tím, že se „mohou hodit při řešení československého problému“. Drážďanská schůzka tak zahájila sérii jednání, na nichž Moskva a její spojenci vykonávali na československé představitele stále větší nátlak. Její vlastní činitelé měli rozdělené role. Na pozdějších rozhovorech v Černé nad Tisou v červenci 1968, např. ideolog Suslov varoval před ideologickým chaosem v československých sdělovacích prostředcích, předseda sovětských odborů Šelepin kritizoval odmítnutí československých soudruhů podílet se na „vzdělávání mas“, Pjotr Šelest, první tajemník Komunistické strany Ukrajiny a jeden z největších zastánců intervence, poukazoval na negativní vliv Pražského jara na nacionální situaci na Ukrajině a na „zakarpatský separatismus“. Sovětská delegace současně stále více podtrhovala strategický význam Československa a jeho geopolitického postavení v rámci sovětského bloku a Kosygin proto zdůrazňoval: „Pochopte, že vaše západní hranice je také svým způsobem i naší hranicí.“ Brežněvovské vedení tudíž hledělo na situaci v Československu zcela v souladu s politickým schematismem, který rozhodně odmítal jakékoliv nové modely socialismu, tím spíše takové, který by znamenaly posílení demokracie. Svoji podstatnou roli zde hrály obavy z vlivu Pražského jara na obyvatelstvo Sovětského svazu a jeho satelitů, ale také strategické ohledy.

Jedním z nejdůležitějších nástrojů nátlaku Moskvy na Prahu byly protahované štábní hry a manévry Varšavské smlouvy „Šumava“, které se konaly na československém území již od května 1968. Intenzita manévru narůstala především v těch okamžicích, kdy se v československém vedení očekávaly střety mezi reformátory a konzervativci. Současně si sovětská armáda vytvářela podmínky i pro případnou intervenci. K nátlakovým prostředkům patřilo také stále přímé vměšování sovětské strany do činnosti nejvyšších československých státních a stranických orgánů. Probíhalo podle jednoduchého schématu. Členové předsednictva ÚV KSČ dostávali příslušné materiály k otázkám, o nichž se mělo jednat, několik dnů před zasedáním. Vasil Biľak spolu s ostatními konzervativci s nimi okamžitě seznamovali sovětské velvyslance, a proto ještě před zasedáním předsednictva či ústředního výboru přicházela pravidelně intervence Moskvy, ať již v podobě poselství nebo telefonátu samotného Brežněva. Nedílnou součástí sovětských kalkulací byly zprvu představy, že v Praze dojde k převratu, kterým se chopí moci konzervativci. V létě 1968 tyto naděje však vystřídaly silné obavy, že na československé politické scéně dojde k dalším posunům, kdy Dubček a další reformátoři budou odsunuti do pozadí druhou, ještě radikálnější vlnou. Ta by poté v Československu plně restaurovala „buržoazní pořádky“.

Likvidace „československé krize“ vedla k posunům v poměru sil v sovětském vedení, k posílení Brežněvových pozic a jeho „vyčlenění“ jako muže

číslo 1 v sovětském vedení. Současná ruská historiografie však na rozdíl od většiny západních prací zastává názor, že sovětské vedení tehdy nebylo rozděleno na „jestřáby“ a „holubice“. Spíše podtrhuje, že stále oddalování vojenského zásahu vyplývalo z váhání samotného Brežněva, který měl v této záležitosti rozhodující slovo a z titulu své funkce ostatně i poslední slovo ve vztazích s vládnoucími komunistickými stranami. Jeho postup byl postupem nikdy neriskujícího aparátčíka. Brežněv se prý od samého počátku krize klounil k silovému řešení, ale zcela evidentně hledal spojence, plný konsensus v politbyru a impuls k akci. Na zasedáních politbyra se stále vracel k posuzování vývoje v Československu a k formulování dalšího postupu. Politbyro bylo prý jednotné v základní otázce, tj. nutnosti vojenské intervence, jistá názorová členitost se projevovala jen v dílčích otázkách.

K důležitým faktorům, které působily ve prospěch silového řešení, náležel i stálý tlak sousedních států, NDR a Polska. Předsedové jejich komunistických stran, Ulbricht a Gomułka, se oprávněně obávali vlivu československého reformismu na obyvatelstvo jejich zemí a soustavně požadovali ostrý postup a urychlené řešení krize. Gomułka a zvláště Ulbricht zastávali v této věci striktně „třídní a internacionální“ postoje a vyslovovali se nezářídka ostřeji než vlastní sovětské vedení. Bulharský Živkov znal dobře Brežněvovy názory a plně se jim podřizoval, Kádár v prvních fázích s Pražským jarem spíše sympatizoval a nesouhlasil s vojenskou intervencí, v srpnu se k této variantě již přiklonil částečně pod sovětským nátlakem, částečně i proto, že československý vývoj mohl zpochybňovat stabilitu maďarského systému, dosaženou násilným potlačením povstání v roce 1956.

Příprava intervence Varšavské smlouvy probíhala již od května 1968. Bylo k ní využito zmíněné série vojenských cvičení, v pohraničních oblastech se soustřeďovala vojska, připravovaly se plány apod. Konečné rozhodnutí padlo za jednání pěti nejvyšších představitelů komunistických stran 18. srpna 1968 v Moskvě. K volbě termínu nepochybně přispělo urychlené svolání sjezdu KS Slovenska a stanovení data konání sjezdu KSČ na 9. září. Moskva a její satelité považovali za jisté, že právě na těchto sjezdech zvítězí radikální reformátoři a že „prosovětské síly“ v KSČ budou smeteny. Intervence měla být „chirurgickým řezem“ k odstranění těch představitelů československé politiky, kteří „ztratili spojenců důvěru svých spojenců“. Předpokládalo se, že v samotném předsednictvu ÚV KSČ dojde k převratu a moci se chopí „zdravé síly“, za které Moskva pokládala ortodoxní, promoskevské komunisty. Vzhledem k tomu, že Spojené státy (zaangažované plně ve Vietnamu) a západní Evropa považovaly celou záležitost v podstatě za vnitřní problém sovětského bloku, nebyl na jejich postoj a možné reakce brán větších zřetel. Samotná invaze vojsk pěti států Varšavské smlouvy (SSSR, NDR, Polska, Maďarska a Bulharska) zahájená 21. srpna 1968 byla náhlá, masivní

a rychlá a nesetkala se v odpor. Pasivní odpor byl však z morálního hlediska velmi účinný.

Výsledky sovětské intervence byly smíšené. Úspěšná vojenská kampaň obnovila plnou sovětskou vojenskou i politickou kontrolu nad zemí a umožnila nástup tzv. normalizace, i když se zprvu zdálo, že zásah zcela nesplnil očekávané cíle, neboť se moci v Československu nechopily tzv. zdravé síly v KSČ. V návaznosti na intervenci byly pod sovětským tlakem zastaveny také tendence k liberalizaci a reformy i v jiných zemích bloku. Na druhé straně měla krátkodobé a dlouhodobé kontraproduktivní důsledky. Morální dopad je těžko kvantifikovatelný, intervence však zničila i zbytky víry v Sovětský svaz a socialismus a odpor vůči ní dal mj. silný impuls pro rozmach disidentského hnutí v samotném Sovětském svazu. Vytvořila sice předpoklady k prosazení dočasného obratu ke konzervativismu a ideologické protireformaci a unifikaci bloku, na straně druhé vyvolala ostré odsouzení a kritiku Jugoslávie a Rumunska, které se obávaly, že by mohly být dalšími položkami na sovětském seznamu. Intervenci sice odsoudila většina západních komunistických stran, přesto však oslabilu jejich vnitropolitické postavení a podporu u veřejnosti. Intervence také silně narušila pečlivě propagovaný obraz Sovětského svazu jako odpovědné a umírněné mocnosti a ukázala, že svoji sféru vlivu považuje za absolutní a nenarušitelné domini-um. Plně se tak opět potvrdilo, že základní podmínkou pro výraznější změny ve státech sovětského bloku je jen radikální změna v samotném Sovětském svazu.

Sovětský svaz odůvodňoval intervenci v Československu tzv. Brežněvovou doktrínou. Toto označení bylo ovšem dílem západních novinářů a sovětologů. Její základní principy byly zformulovány v sovětském listu *Pravda* v září 1968. Následovně pak byly zahrnuty do Československo-sovětské spojenecké smlouvy z roku 1970 a o rok později byly na 24. sjezdu KSSS formálně vyhlášeny za jeden z základních principů sovětské zahraniční politiky a základ vztahů k satelitním státům pro příštích asi 15 let. Doktrína vycházela z teze, že zájmy socialismu a vztahy mezi socialistickými státy jsou primární a mají prioritu před jejich vztahy s ostatními státy. Především však dávala „státům socialistického společenství“ nejen právo, ale přímo povinnost zasáhnout tam, kde by „vnitřní či vnější síly ohrožovaly socialismus“.

Samozřejmě, že to bylo výlučně sovětské vedení, které rozhodovalo o tom, kde je či není „ohrožen socialismus“. Z toho vyplývalo, že doktrína odmítla jakoukoliv platnost „buržoazního“ mezinárodního práva pro vztahy mezi státy bloku. Zdůraznila naopak jejich výlučnost, ale současně požadovala bezprecedentní stupeň jejich „jednoty“. Připravenost Sovětského svazu k vojenskému zásahu tam, kde byla podle jeho názoru ohrožena jeho dominance, nebyla ovšem nová. Sovětskou politiku koncem 60. let odlišovalo

od předchozích období otevřené kodifikování principu omezené suverenity států sovětského bloku, práva zasahovat do vnitřních záležitostí těchto zemí včetně intervence a tvrzení, že úspěchy socialismu jsou díky poměru sil nezvratitelné. Po Západu se jen požadovalo, aby tuto skutečnost uznal.

Po vytyčení limitů autonomie východoevropských zemí a praktické ukázkou, že Moskva je připravena použít vojenskou sílu k jejich respektování, Brežněv, Kosygin a další iniciovali řadu kroků, které měly blok stabilizovat, upevnit a prohloubit sovětskou kontrolu nad ním. Jednalo se o posun ke komplexnějšímu přístupu, založenému na užší spolupráci a integraci všech států bloku ve všech sférách, vojensko-politické, ekonomické a ideologické. Takto unifikovaný blok měl být prostorem dalšího pohybu pro státy bloku. Hlavními nástroji byla Varšavská smlouva a Rada vzájemné hospodářské pomoci. Podstatně složitější než koordinace postojů a postupů na zahraničně politickém poli byla snaha o výrazné prohloubení ekonomické integrace bloku a aktivizace RVHP. Na přelomu 60. a 70. let byla proto přijata řada multilaterálních projektů, posílena koordinace plánování, zaváděny cílové programy apod. Došlo také k oživení a posílení úlohy Varšavské smlouvy. Několik jejich nových orgánů mělo zajistit větší integraci ve vojensko-bezpečnostní sféře a zvýšenou sovětskou kontrolu nad armádami států bloku. Neméně důležitý byl důraz kladený na ideologickou soudržnost a uniformitu, která byla zajišťována pravidelnými konferencemi tajemníků komunistických stran pro ideologii.

Paternalistickou povahu vztahů Moskvy k jednotlivým státům bloku skvěle demonstrovala pověstná rituální setkání Brežněva s předáky východoevropských států a dalších satelitů každé léto na Krymu. Jednalo se o neformální setkání a jednání nejvyšších představitelů, která byla důležitá, neboť na nich Brežněv „předával“ jednotlivým předákům své názory, hodnocení a politickou linii. Důraz na prohloubení všestranné integrace sovětského bloku měl z pohledu Moskvy obnovit jeho soudržnost, která byla těžce narušená v 60. letech, a zabránit opakování takových událostí, k jakým došlo v Československu roku 1968. V zahraničně politické sféře, kde se právě od přelomu 60. a 70. let rozvíjela politika uvolnění (*détente*), pak bylo nutné, aby do ní blok vstoupil jednotný. Jestliže musel vystupovat jako protiváha Západu, nemohl být „náchylný“ k negativním jevům, doprovázejícím uvolnění. Imunitu vůči nim tím však nezískal.

SATELITY

Maďarsko: revoluce proti komunismu (1953–1956)

Rákosi versus Nagy

Na počátku 50. let se mohlo se zdát, že Rákosiho vláda zpracovala maďarskou společnost způsobem, který neskýtal naději na změnu poměrů, ale přesto se postupně objevovaly náznaky, že lidé nerezignovali. Od jara 1951, kdy se některé potraviny znovu dostávaly pouze na přidělové lístky, začaly propuknout dělnické stávky a proletariát – sociální báze komunistů – se měnil v rezervoár nespokojenosti s režimem. Podobným způsobem reagovali rolníci, jejichž vyčerpání kolektivizací a povinnými odvodů na první pohled změnilo venkov na pasivní prostředí, a také inteligence, která jakoby ztratila schopnost odporu nebo jen kritické reflexe poměrů. Zdánilivě pacifikovaný národ však zanedlouho dostal příležitost projevit své autentické citění.

Destalinizace v Maďarsku po roce 1953 svým způsobem kopirovala moskevské reálie: na jedné probíhal straně boj o moc mezi Stalinovými nástupci, jehož průběh a výsledky pečlivě sledovalo místní politbyro, na druhé straně rostoucí snaha nové garnitury odlišit se od mrtvého vůdce vyvolávala nejistotu „malých Stalinů“ o osud jejich i režimu. Maďarské reakce na vývoj v Moskvě byly zpočátku jakoby rozpačité, nepřipomínaly ani východoněmecké povstání, demonstrace v Československu nebo polské stávky. Trvajícím mlčením však znamenalo stále více plynulých houstnutí averze vůči Rákosiho režimu, který se všestranně a s příslušnou brutalitou snažil plnit sovětské direktivy nejlépe ze všech satelitních zemí. Kumulace nenávisti však poté, co se jí otevřel prostor, vyvolala změny, které svým radikalismem i hloubkou ostatní satelity předešly.

K prvnímu ostrému konfliktu uvnitř Maďarské dělnické strany (MDS) došlo na zasedání jejího ústředního výboru 27.–28. června 1953, kdy se dosud dominantní čtyřka (Farkas, Gerő, Rákosi a Révai) stala objektem kritiky za předchozí styl vlády, hlavně pak za zneužívání státní bezpečnosti. Výsledkem jednání byla rezoluce, odsuzující dosavadní politiku v Maďarsku (publikována až po zahájení sovětské přestavby) a obviňující stávající stranické a státní vedení ze sektářství, jehož produktem byla násilná industrializace, kolektivizace, zvláště bezpečnostních orgánů (ÁVH). To vše mělo poškodit národ a vytvořit propast nedůvěry mezi společností a stranou. Osobní zodpovědnost byla připsána Rákosimu, zvláště pak za vytvoření kultu osobnosti a neomezené disponování ÁVH. Kritika byla velmi ostrá, avšak tolik připomínající podobná vystoupení v dalších zemích bloku, že nemohla zapřít svůj inspirační zdroj. Navíc odsudek ze strany lidí, kteří s obviňovanými je-